

În evoluția sa istorică și edilitară, secolul trecut a reprezentat pentru orașul Botoșani o perioadă de mari și importante restructurări, definindu-i-se în linii mari profilul urbanistic pe care și l-a păstrat fără prea mari modificări pînă acum circa două decenii.

Situat la intersecția a două mari artere comerciale internaționale: drumul Baltica — Marea Neagră și Europa Centrală prin Transilvania-Suceava spre Rusia și ținuturile tătarăști din Buceag și Crimeea, la începutul secolului al XIX-lea, Botoșanii devin un puternic centru comercial, pe la Mihăileni și Burdujeni realizându-se, după pacea de la Adrianopole, un tot mai intens comerț cu produse agroalimentare cu imperiul habsburgic și chiar cu cel țarist. În acest context, pătrunderea și generalizarea relațiilor capitaliste de producție, a economiei pentru piață, au făcut ca Botoșanii să devină un mare centru de schimb în zona de nord a țării, cu un iarmaroc vestit, unde continuau să vină și negustori din străinătate¹. Pe lângă această principală funcție de mare centru comercial și meșteșugăresc, situat într-un hinterland agrar, la Botoșani se dezvoltă, în special în a doua parte a secolului trecut, industria prelucrătoare de materii prime agroalimentare, devenind cunoscut pe plan internațional în special pentru calitatea făinii.

În plus, avînd în vedere că aceasta este și perioada în care se făurește statul modern român, orașul, capitală de ținut și județ, își amplifică funcția politico-administrativă, fiind dotat cu instituțiile administrative corespunzătoare. De asemenea, Botoșanii se afirmă și ca un important centru cultural, loc cu o însemnată densitate de mari personalități din domeniile științei, culturii și politicii, originari de aici.

În această evoluție rapid ascendentă din punct de vedere economic, social-politic și intelectual, ce-l propulsează între primele orașe din Moldova și din România, intervine un moment deosebit, ce va rupe această ascendență, Botoșanii cunoscînd un fenomen poate unic între orașele țării. După o ascendență rapidă, în 1859 fiind al treilea oraș din Principate după București și Iași, cu circa 30 000 locuitori², el stagnează timp de un secol avînd aproximativ aceeași populație, cu foarte mici fluctuații, pînă acum un deceniu și jumătate. Acest fenomen foarte curios se explică prin restructurarea căilor de comunicații. Rețeaua de căi ferate din această zonă urmează marile cursuri de apă, respectiv Suceava, Siretul și Jijia și nu coamele dealurilor ca rețeaua rutieră medievală, ceea ce face ca orașul să fie deservit de o linie ferată secundară realizată în 1871. La fel s-a întîmplat și cu alte prospere țirguri medievale din zonă: Dorohoi, Mihăileni, Hirlău, Tg. Frumos.

Ca urmare a acestei dezvoltări discontinui, la Botoșani putem întîlni încă aspectul orașului românesc dezvoltat în secolul trecut pînă la primul război mondial. Dealtfel, marea

majoritate a clădirilor reprezentative ale orașului, atît zona centrului vechi, cît și cea rezidențială de pe Bulevard, str. Marchian și I. C. Frimu s-au construit acum. De aceea, consider că Botoșanii — prin arhitectura lor, reprezentativă pentru secolul trecut și care încă se păstrează în condiții bune, prezintă o importanță deosebită pentru studierea evoluției urbanistice, mai ales că în ultimii ani, datorită sistematizării prea accelerate a orașelor noastre, mare parte din asemenea construcții au fost sacrificate sau altele care s-au păstrat sînt rupte de context, pierzîndu-se printre blocurile standard.

În plus, aici la Botoșani, așa cum dealtfel a demonstrat în foarte documentatul său studiu³ arhitecta Eugenia Greceanu — unicul pînă acum care studiază exhaustiv evoluția țîrgului și orașului, punînd în evidență importanța sa pentru istoria arhitecturii noastre — se găsește suprapuse, integrate sau coexistînd armonios, edificii sau elemente ale arhitecturii din secolul al XVIII-lea cu cele din secolul al XIX-lea și începutul secolului nostru, exemplul cel mai edificator fiind zona centrului vechi comercial unde rețeaua de pivnițe poate merge chiar pînă în sec. XVII-XVIII, parterele inițiale, unele din sec. XVIII, iar etajele și fațadele din secolul trecut. Există, de asemenea, clădiri din secolul al XVIII-lea sau început de secol XIX reunite prin aceeași fațadă din secolul al XIX-lea, exemplul cel mai bun fiind „Casa morii“ din Calea Națională, vizavi de Pompierie.

Pornind de la aceste considerente în acțiunea de luare în evidență a fondului arhitectonic valoros de care dispune municipiul și care este în majoritate din secolul al XIX-lea — am căutat să folosim, ca unul din criterii, destinația inițială a construcțiilor, acțiune realizată, parțial, prin întocmirea listei și pe care în prezent căutăm să o îmbogățim cu noi obiective care să o completeze.

O primă categorie am considerat-o ca înglobînd clădirile cu destinație industrială și pentru transporturi, și anume: clădirea morii automate, Fabrica de ulei „Raza“, Fabrica de jucării (str. Gh. Doja) și cea de luminări, (str. Popa Șapcă), uzina electrică realizată după planurile lui Anghel Saligny, clădirea fostei Vămi (azi sediul I.C.R.T.I.) și cea a gării. Toate pot fi considerate ca reprezentative pentru arhitectura de forme industriale din secolul trecut și, ca urmare, merită să fie conservate.

În ceea ce privește clădirile cu destinație administrativă și culturală, de remarcat că pînă la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului al XX-lea au fost folosite de regulă clădiri particulare, ce au fost transformate ușor pentru necesități publice (ex. Primăria, Banca, Tribunalul, Teatrul, ce folosea clădirea inițială a primăriei, clădirile unde sînt astăzi starea civilă, Școala sanitară, fostul cinematograful „Melodia“, unde a fost un timp și sediul prefecturii. În perioada de după marele incendiu din 1888 și pînă la primul război mondial se realizează un mare program de construire de edificii administrative

¹ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, I.a., 1926, p. 47—49

² Artur Gorovei, *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, 1898, p. 566

³ Eugenia Greceanu, *Studiul zonei cu valoare istorică și artistică din Botoșani*, 1976—1978, manuscris.

realizate cu concursul unor arhitecți străini. Primăria capătă forma actuală, se realizează în fața ei teatrul, ambele în stil eclectic; cu arhitectură de forme naționale: sediile Tribunalului și Băncii naționale, cinematograful Popovici (1902) azi „Luceafărul“, cît și sediul Prefecturii, azi sediul Muzeului județean de istorie.

Un loc aparte îl ocupă construcțiile școlare. Astfel, între anii 1877 și 1890 se realizează trei școli cu același plan ce purtau atunci numerele 1, 2 și 3, în prezent Școala sportivă, Liceul de construcții și Școala generală numărul 3, fosta școală normală — azi Școala generală nr. 1, Școala generală nr. 4, cele două școli evreiești (azi Școala generală nr. 4 și atelierelor școlare din strada Dochia), clădirea Liceului „A. T. Laurian“, Școala de cooperatie din Calea Națională. Sint în general construcții funcționale, cu arhitectură de tip clasic sau cu elemente tradiționale.

În ceea ce privește construcțiile cu destinație comercială, avînd în vedere funcția de mare centru de schimb, toată zona centrului vechi comercial este formată din construcții realizate sau adaptate pentru diferite necesități: spațiu comercial, de lucru, depozitare și locuințe. Se evidențiază trei zone bine conturate; prima este cea a halelor de carne și pește, realizate între 1890—1902, ce înglobează o parte din „tîrgul vechi“, inițial, cu clădiri tip dughene în marea majoritate numai cu parter, devenite acum insalubre și propuse pentru asanare. A doua zonă este situată în partea opusă spre Oborul vechi, pe străzile Săvenilor, 7 Aprilie, Alba Iulia, Griviței, Parcul Tineretului. Ambele zone erau locuite de regulă de meșteșugarii și comercianții mici și mijlocii, arhitectura lor simplă cu unele decorații eclecticice, cu chenare sau stucatură, dar și motive tradiționale, exprimă tocmai starea materială și poziția socială a proprietarilor. Cea de-a treia zonă o considerăm cea amplasată între cele două, pe Calea Națională și Piața „1907“ ce se individualizează prin fronturi compacte de clădiri cu două și chiar trei niveluri, masive, cu fațade de mare valoare artistică, îmbinînd într-un mod specific, armonios, practic, elemente din toate stilurile de decorare a fațadelor, specifice arhitecturii din Principate din secolul trecut, dominînd cele neoclasicice și eclecticice, unele, cum sint cele ce adăpostesc în prezent magazinele „Cristalul“, Metalocasnice, hotelul „Rareș“, magazinul central „Bucuria copiilor“, de o reală valoare și frumusețe. Valoarea acestui ansamblu, propus ca rezervație de arhitectură urbană, este continuu sporită de faptul că în prezent, cu excepția Brăilei, probabil că nici într-un alt oraș din țară nu se conservă un asemenea front larg și compact de clădiri cu destinație comercială din secolul al XIX-lea și care ar trebui să fie mai bine studiat și cunoscut.

De o valoare aproximativ egală sint clădirile cu destinație rezidențială, în care includem marile vile cu parcuri, amplasate în fosta mahala a vrăbienilor sau grecimii, în perimetrul actualelor străzi N. Iorga, M. Kogălniceanu, Marchian, Unirii, Octav Băncilă, I. C. Frimu, toate intersectate de Bulevard, pe care sint masate majoritatea lor. Ele au aparținut marilor proprietari, bancheri, comercianți, oameni politici, realizate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pînă la primul război mondial, cu concursul unor arhitecți autohtoni și străini și în care predomină stilul eclectic cu realizări de mare valoare, cum ar fi clădirile ce adăpostesc în prezent: Policlinica de adulți, spitalele T.B.C. adulți și copii, sediul O.I.F., Casa agronomului, Direcția muncii ș.a. Ele sint în general bine întreținute, dar li s-au alterat sau distrus parcurile ce le sporeau frumusețea și personalitatea. Toate au fost incluse în noua listă a monumentelor de arhitectură. Clădiri reședință mai întîlnim pe străzile Pușkin, 30 Decembrie, Luceafărul etc. în parte, zona fostului cartier al armenilor, cărora le-au aparținut majoritatea acestor clădiri.

Un loc aparte îl ocupă cele două clădiri de pe strada Dobrogeanu Gherea: Casa Sillion și așezămîntul Sofian, ambele splendide exemplare de arhitectură Secession, ultima fiind considerată ca cea mai reușită realizare arhitectonică din Botoșani și care s-a păstrat în condiții foarte bune, inclusiv interioarele splendid decorate, aceasta datorită faptului că a avut o destinație funcțională adecvată. În perspectivă se are în vedere realizarea aici a unei galerii a personalităților botoșenene asemănătoare celei de la Fălticeni. Cea de-a doua clădire, casa Sillion, are în prezent o destinație mai potrivită suferind recent reparații capitale ce au repus-o în valoare. Nu mai puțin interesante pentru arhitectura românească din secolul trecut sint clădirile—locuințe care au aparținut, în general, meșteșugarilor locali, breslașilor, clădiri modeste ca decor, cu pridvoare sau cerdacuri, dar care continuă arhitectura noastră tradițională și sint masate într-o zonă întinsă din partea de nord-est a orașului, zonă ce nu va fi afectată în ansamblu de evoluția sistematizării orașului pînă la sfîrșitul acestui secol, cel puțin așa cum reiese din actuala schiță de sistematizare a municipiului, și care astfel se pot conserva în continuare, *in situ*.

Nu putem încheia această prezentare succintă a tipurilor de clădiri specifice secolului al XIX-lea la Botoșani, fără a include construcțiile de cult, majoritatea din ele fiind realizate tocmai în acest secol. Celor trei ctitorii medieval-voievodale: bisericele Sf. Nicolae Popăuți — 1496, Sf. Gheorghe — 1541 și Uspenia — 1552, li se alătură acum alte 11 biserici ortodoxe și 2 capele de cimitir, realizate în majoritatea pe locul unor biserici anterioare din lemn, construcții ridicate și întreținute, în general, de către bresle⁴. Toate caută să preia planul trilobat al ctitoriilor medievale și cu decorații în general clasiciste, dar și cu alte influențe ce se vehiculau în acea epocă, respectiv decor românesc din Muntenia (Biserica Sf. Spiridon — 1801), influențe ruse (Biserica Sf. Nicolae — 1808), elemente baroce (Biserica Sf. Voievozi — 1864), neoclasicice bogate (Biserica Rosett — 1826), empire (Biserica Vovidenia — 1834). Elemente asemănătoare, clasiciste, întîlnim și la cele două biserici armenesti, a căror formă actuală datează din 1795 și 1826, iar la Biserica romano-catolică, ridicată între 1845 și 1847, predominantă neogotică, iar la cea lipovenească — 1853 se întîlnesc turlle deosebit de zvelte cu decor clasicist. Am adăuga la monumentele de cult, cele două sinagogi de pe străzile Gh. Dimitrov și Independenței, în prezent aflate în ruină și unde întîlnim decorații de factură neogotică.

Prin această foarte succintă prezentare am căutat să evidențiem faptul că mare parte din construcțiile cu valoare arhitectonică din Botoșani provin din secolul al XIX-lea. Ele au reușit să se păstreze, să mențină, poate mai mult ca în alte părți, aspectul, în multe zone, de oraș specific românesc de sfîrșit de secol XIX, grupînd stiluri și tipuri ce cuprind toate curentele specifice secolului trecut manifestate pe teritoriul patriei noastre, multe din ele în evoluție, ceea ce le conferă o valoare specială pentru istoria arhitecturii românești.

Totodată, aici ele se mai păstrează încă în zone masive și avînd în vedere ritmul rapid al sistematizării și modernizării, orașul dublîndu-și în ultimul deceniu populația (circa 70 000 locuitori iar peste 1—2 decenii este prevăzut să atingă circa 200 000 locuitori), se impun salvarea și conservarea elementelor definitorii pentru orașul românesc din trecut, evidența și studierea aprofundată a vechiului fond arhitectonic al orașului și inițierea unor măsuri cu adevărat eficiente pentru conservarea acestor valori arhitectonice. Credem că nu ar fi exagerat dacă ele, într-un viitor cît mai apropiat, ar fi introduse în circuitele turistice.

⁴ V. Pavelescu, *Cultura ortodoxă în județul Botoșani*, Botoșani, 1906.